

Zbigniew KURIATA

Przeobrażenia funkcjonalno-przestrzenne dużych gospodarstw rolnych w świetle wymagań ekologicznych

Abstract

Functional and spacial transformations of big farms in the aspect of ecological requirements. As a result of historical changes after 1945, many palaces together with their surrounding and farmsteads were divided between different users. In nowadays that situation creates difficulties in introduction of new functions to these places. In suburban villages farm buildings are used as the warehouses or storage space for wholesales firms. In typical agricultural villages, situated far from towns, farm buildings are still used appropriately. In the regions where animal production is developed well, arises problem of protection of building ground against negative influence of high animal concentration.

Key words: village, farmstead, ecological requires

Wstęp

Założenia folwarczne jako jeden z elementów wsi miały w ciągu wieków decydujący wpływ na jej rozwój przestrzenny. Stanowią one integralną część krajobrazu wiejskiego, a założenia pałacowe z przylegającym do nich parkiem oraz zabudowania gospodarcze o znacznej kubaturze wybijają się zdecydowanie w sylwecie danej jednostki osadniczej. Folwark to duże gospodarstwo rolno-ho-

dowlane wraz z budynkami gospodarczymi, stanowiące bazę produkcyjną dla posiadanego areału.

Zmiany ekonomiczno-polityczne w relacji miasto-wieś, a także ożywienie gospodarcze spowodowane znacznym popytem na zboże prowadzą w XV wieku do znacznego rozwoju dużych gospodarstw rolnych. O ile w Małopolsce i Wielkopolsce zajmują one około 10% ziemi uprawnej, o tyle na Śląsku wielkość ta wynosi 24%. Są to gospodarstwa o znacznym areale sięgającym od 210–300 morgów. Wiek XVI, a szczególnie XVII to znaczny wzrost własności feudalnej. Wzrasta odsetek wsi folwarcznych sięgający 70–75%. W rękach dużych posiadaczy ziemskich znajduje się około 80% ziemi uprawnej. Wiek XVII to początki parcelacji majątków ziemskich i zmiany sposobów ich funkcjonowania. Postęp techniczny XIX wieku wkracza także na wieś, niosąc zmiany w sposobie wytwarzania oraz powoduje rozwój przemysłu rolno-spożywczego na większą skalę, (młyny, browary, gorzelnie, olejarnie, a przede wszystkim cukrownie (Michalewicz 1970, Popiołek 1972, Prandota 1960).

Postęp techniczny szczególnie daje się zauważyć na obszarach, gdzie występują dobre klasy bonitacyjne gleb (gleby pszenno-buraczane). Z taką sytuacją mamy do czynienia w rejonie na południe od Wrocławia w kierunku na Strzelin, gdzie przeważają gleby dobre i bardzo dobre. Jest to teren równinny z niewielką ilością lasów, przeważają rewiry śródpolne stanowiące ostoję dla zwierzyny leśnej. Ważnym elementem, jeżeli chodzi o zieleń, są parki przypałacowe, zieleń śródpolna oraz przydrożna, wzbogacające walory przyrodnicze, a także krajobrazowe.

Podział folwarków pod względem ich funkcji

W zależności od wielkości, a także od funkcji folwarki miały znaczny wpływ na rozwój przestrzenny wsi, a także miejsce jego lokalizacji. W zależności od funkcji gospodarczych folwarki można podzielić na:

- folwarki polne,
- założenia folwarczne z domami rządców,
- zespoły rezydencjonalno-folwarczne (Kodyń-Kozaczko 1993).

Folwarki polne to zespół obiektów gospodarczych lokalizowanych poza obszarem wsi, wśród pól. Stanowią one najczęściej jeden z elementów większego gospodarstwa. W skład takiego gospodarstwa wchodzi budynki gospodarczo-inwentarskie, magazynowo-składowe oraz budynki mieszkalne dla pracowników obsługujących dany folwark i przyległe grunty. Budynki gospodarcze są zlokalizowane stycznie do prostokątnego

podwórza, budynki mieszkalne zaś częściowo w obrębie podwórza, najczęściej poza nim. Układ ten zostaje zburzony przez budowę nowych obiektów inwentarskich w miejscu zupełnie dowolnym. Zwiększone zapotrzebowanie na pracowników stwarza potrzebę budowy nowych budynków mieszkalnych, lokalizowanych przy drodze dojazdowej do folwarku. Z czasem zespoły mieszkaniowe przekształcają się w osady wiejskie. Szczególnie daje się to zauważyć obecnie.

Założenia folwarczne z domami rządców lub dworami położone są we wsi bądź na jej obrzeżu. Budynek rządcy znajduje się na jednej z pierzei dziedzińca gospodarczego. W pobliżu zlokalizowane są domy robotników, często na osi drogi dojazdowej, stanowiąc niezależną część wsi. Z czasem dom rządcy zostaje wydzielony z zabudowy gospodarczej i umieszczony oddzielnie, w otoczeniu niewielkiego ogrodu, zawsze jednak w taki sposób, aby była możliwość kontroli podwórza gospodarczego. Niekiedy budynek ten znajduje się w środku obejścia. Z biegiem lat, w wielu przypadkach, ogród zamieniony jest na park często o znacznych walorach krajobrazowych.

Zespoły rezydencjonalno-folwarczne są najczęściej siedzibą właściciela posiadłości, w skład której mogło wchodzić kilka folwarków z rządcówkami, jak i folwarków polnych. Elementami składowymi takich założeń były przede wszystkim: pałac z dziedzińcem reprezentacyjnym i obiektami towarzyszącymi, lokowany w dużym parku, dziedzińce gospodarcze obudowane budynkami inwentarskimi gospodarczymi, a także po-

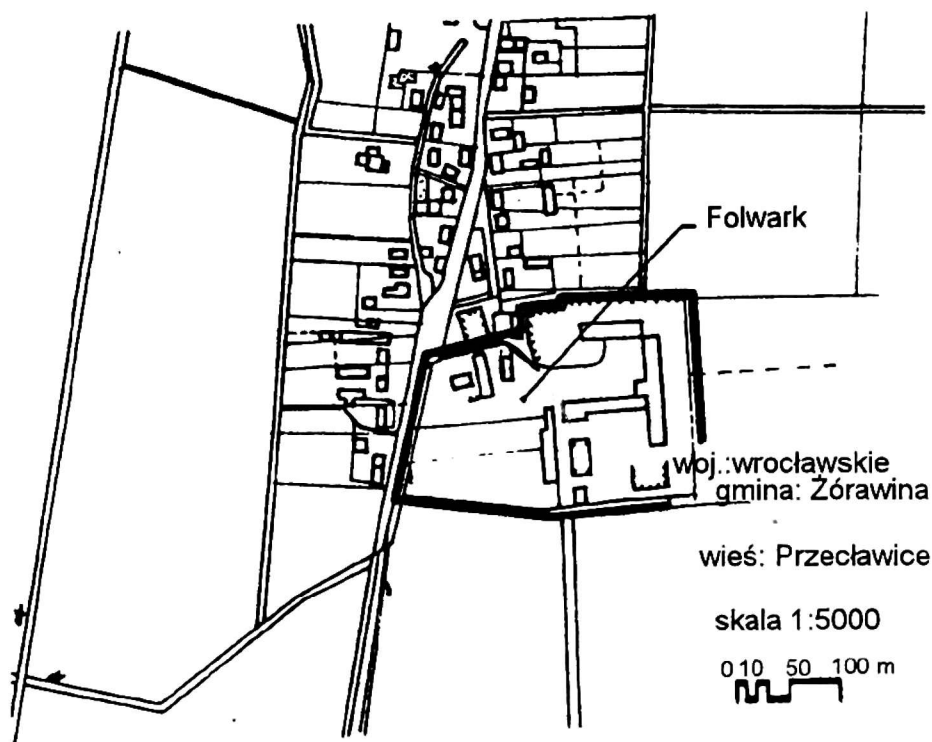
wstającymi pod koniec XIX wieku budynkami i budowlami przemysłowymi. W wydzielonej części lokowano domy dla pracowników, zawsze wyżej wymienione elementy zespołu rezydencjonalno-folwarcznego stanowiły integralną całość harmonijnie ze sobą współpracującą. Podstawową zasadą kompozycji takich założeń było wydzielenie pałacu z całości zabudowy i ulokowanie go na obrzeżu parku stycznie do zabudowań folwarcznych, oddzielając te obie części dziedzińcem reprezentacyjnym.

W przypadku umieszczenia pałacu, czasem zamku, na obrzeżu podwórza gospodarczego oddzielano go od reszty zabudowań niewielką grupą zieleni i dziedzińcem z podjazdem. Pod koniec XIX i na początku XX wieku nowe pałace i dwory były zdecydowanie wydzielane i umieszczane w parku, obudowane oficynami bądź budynkami tzw. pomocniczymi.

Podział folwarków pod względem lokalizacji

W zależności od miejsca położenia założenia folwarcznego w stosunku do terenów osiedlowych danej jednostki osadniczej możemy wyróżnić trzy typy: skrajny, centralny, niezależny

Lokalizacja skrajna (rys. 1) to umiejscowienie założenia folwarcznego na obrzeżu wsi lub po jednej stronie drogi przechodzącej przez daną wieś. Pozwalało to na zdecydowane wydzielenie się zabudowań połączonych z parkiem, budynków gospodarczych i domów dla pracowników. Również pola zajmowały jeden wydzielony obszar położony stycznie do zaplecza gospodarczego, jakim był folwark. W ten sposób zarówno zabudowania, jak i rozłogi stanowiły jedną całość wyróżniającą się w planie wsi. W tak umiejscowionym gospodarstwie istniała możliwość dalszej jego rozbudowy i budowy nowych obiektów przemysłowych.

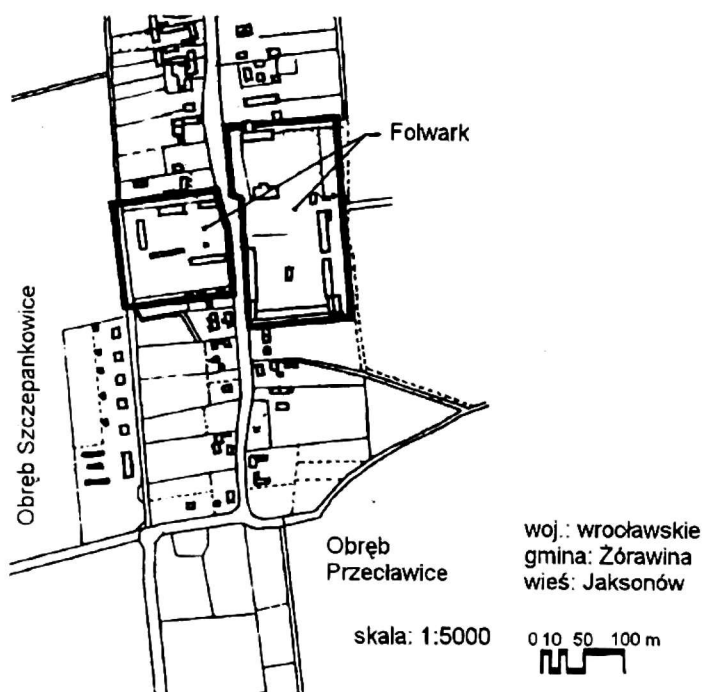

RYSUNEK 1. Położenie skrajne folwarku

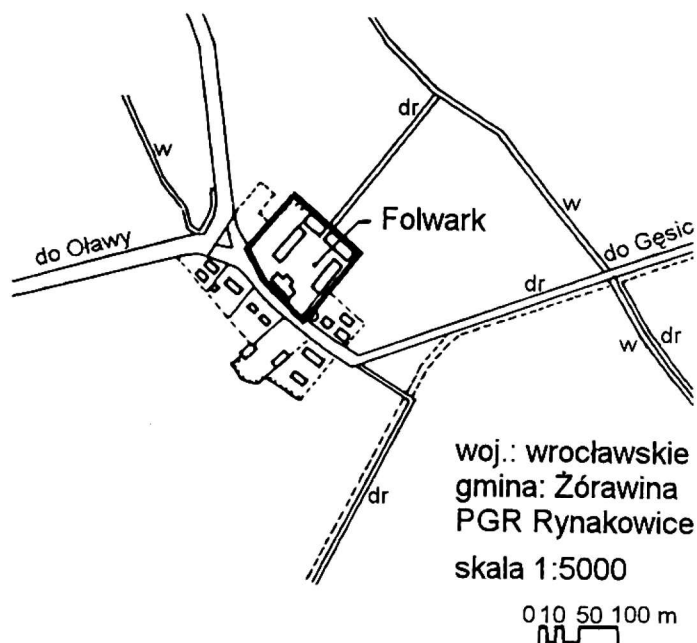
Przy relacjach przestrzennych wieś – folwark nie było także ograniczeń co do rozwoju samej wsi. Istniała możliwość poszerzania terenów osiedlowych w kierunku przeciwnym do folwarku; w przypadku rozwoju wsi w obu kierunkach z czasem folwark zmieniał swoją lokalizację ze skrajnej na centralną.

Lokalizacja centralna (rys. 2) to taka, gdzie folwark znajduje się wśród zabudowań wiejskich przy drodze głównej bądź po obu jej stronach. Utrudnia to jego dalszy rozwój i wpływa niekorzystnie na sąsiadujące tereny osiedlowe.

Trzecim typem umiejscowienia folwarku w planie wsi to **typ niezależny**, gdzie folwark znajduje się poza terenami budowlanymi wsi (rys. 3). Takie rozwiązanie nie ma wpływu na rozwój przestrzenny zarówno wsi, jak i folwarku. W tym przypadku rzadko mamy do czynienia z

RYSUNEK 2. Położenie centralne folwarku

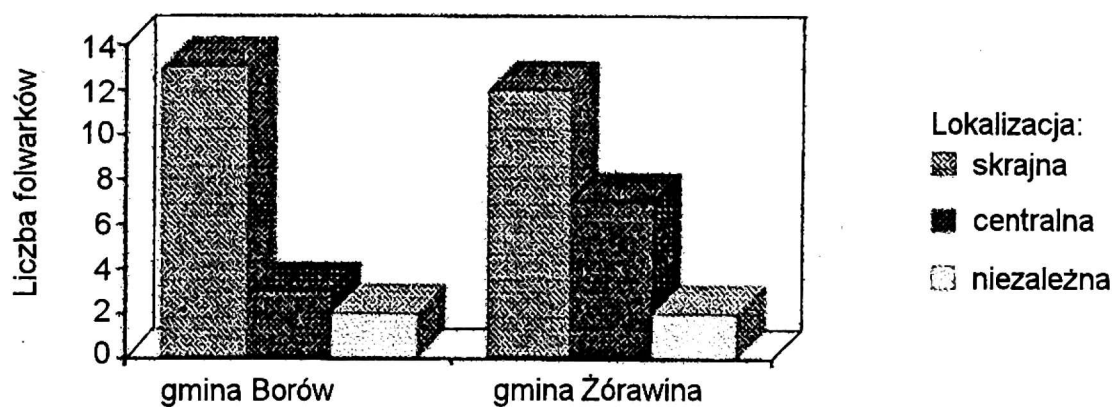

RYSUNEK 3. Położenie niezależne folwarku

lokalizacją zespołów pałacowo-folwarcznych. Program budowlany to jedynie zabudowania gospodarcze i domy dla pracowników. Ten typ folwarków odpowiada tzw. folwarkom polnym.

Gminy Borów i Żórawina są średnie pod względem wielkości zajmowanego obszaru, o dosyć gęstej sieci osadniczej i zwartej zabudowie. Charakterystyczne typy wsi spotykane w tym rejonie to ulicówki i owalnice. Występuje tutaj 29 wsi w gminie Borów i 32 wsie w gminie Żórawina. W 18 wsiach gminy Borów i 21 wsiach gminy Żórawina znajdują się lepiej lub gorzej zachowane zespoły folwarczne, razem w 39 wsiach, co stanowi 64% z ogólnej liczby występujących w tych gminach jednostek osadniczych. W większości przypadków mamy do czynienia ze skrajnym usytuowaniem założeń folwarcznych – 64% ogólnej liczby wsi z folwarkami, w 26% wsi – z folwarkiem położonym centralnie i 10% to położenie niezależne (rys. 4).

Daje się zauważyć większą częstotliwość występowania położenia centralne-

RYSUNEK 4. Liczba folwarków w zależności od miejsca położenia względem wsi

go folwarku w gminie Żórawina niż w gminie Borów, gdzie częściej spotykamy położenie skrajne oraz niezależne. Folwarki w większości przypadków lokalizowane są po stronie zawietrznej w stosunku do innych stref osiedla wiejskiego bądź tylko częściowo mają niekorzystny wpływ na otoczenie – jeżeli weźmiemy pod uwagę występujące w tym rejonie wiatry. Szczególnie ten niekorzystny wpływ widać w przypadkach centralnego usytuowania folwarku w planie wsi.

Z punktu widzenia ochrony środowiska problemem staje się właściwe zagospodarowanie budynków i budowli w ich części gospodarczej. Są to obiekty o olbrzymiej kubaturze i w przypadku utrzymywania zwierząt w budynkach inwentarskich konieczne staje się wyznaczenie stref ochrony sanitarnej i zabezpieczenia najbliższego otoczenia przed szkodliwym wpływem. Na obszarze badań wiodącym kierunkiem produkcji zwierzęcej był i jest chów bydła. Stąd w obrębie większości folwarków znajdują się obory.

Ze względu na konieczność zapewnienia siły pociągowej w każdym z folwarków występują stajnie dla koni. Zarówno obory, jak i stajnie mają podobne rozwiązania przestrzenne, są to wydłużo-

ne hale trójnawowe, przykryte stropami odcinkowymi na podciągach i słupach bądź sklepieniami krzyżowymi opartymi na 2 rzędach słupów. Nawę środkową zajmuje zwykle korytarz gnojowo-paszowy. Tak zorganizowana przestrzeń stwarzała możliwość zmiany funkcji poszczególnych obiektów. Zmiany te najbardziej widoczne są w budynkach stajni dla koni, które z biegiem lat adaptowano na obory, owczarnie bądź chlewnie. Niekiedy stawały się one obiektami pomocniczymi.

Układ przestrzenny folwarków jest w każdym przypadku podobny. Jest to podwórze o kształcie zbliżonym do prostokąta, obudowane ze wszystkich stron budynkami gospodarczymi. Niekiedy jedną z pierzei zajmuje budynek rządcy, budynki dla pracowników bądź też wydzielony zielenią pałac. W miarę rozwoju gospodarstwa powstawały nowe podwórza gospodarcze obudowane obiektami pomocniczymi i budynkami inwentarskimi, czasem obiektami przemysłowymi (młyn, gorzelnia, browar itp). Szczególnie zmiany w funkcjonowaniu obiektów daje się zauważyć w okresie powojennym. W wyniku zmian historycznych, jakie zaszły po 1945 roku, doprowadzono do podziału folwarków i założeń dworskich pomie-

dzy różnych użytkowników. W chwili obecnej na terenie gminy Borów i Żórawiny występują następujący właściciele:

- Gospodarstwo Rolne Zasobu Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa zajmujące 34% ogólnej powierzchni gruntów będących w posiadaniu byłych folwarków;
- Spółdzielnia Produkcyjna 6%;
- inne gospodarstwa państwowe 44% (Instytut Zootechniki – Czechnica Gospodarstwo Ochrony Roślin Kobierzycy);
- własność prywatna 16%.

Kolejne zmiany, jakie nastąpiły po 1990 roku, doprowadziły do znacznego ograniczenia produkcji zwierzęcej. Wiele obiektów jest dzierzawionych przez osoby prywatne, a bardzo wiele stoi pusta. Na obszarze gminy Borów działa Gospodarstwo Rolne Skarbu Państwa z siedzibą w Borku Strzelińskim i obejmuje swym zasięgiem następujące wsie i folwarki polne: Borek Strzeliński, Bartoszowa, Borów, Brzezica, Głównin, Mańczyce, Niedanów i Uniszów. W chwili obecnej całość gospodarstwa, a więc 2060 ha wraz z budynkami i budowlami wchodzącymi w skład poszczególnych gospodarstw, jest dzierzawiona.

Prowadzona produkcja zwierzęca to: trzoda chlewna – 3300 stanowisk, krowy – 50 stanowisk, jałówki – 200 stanowisk, pozostałe obiekty inwentarskie stoją nieczynne.

Część folwarków w chwili obecnej znajduje się w rękach prywatnych, przy czym większość podzielona została pomiędzy kilku użytkowników prowadzących produkcję zwierzęcą i roślinną na małą skalę i można powiedzieć, że nastąpiła parcelacja majątków. Przy czym na-

leży się spodziewać, że działania takie w dłuższym okresie nie przyniosą pozytywnych rezultatów.

Użytkowanie gospodarstwa przy wspólnym dziedziczu i korzystaniu z wydzielonych części budynków inwentarskich i magazynowych staje się uciążliwe. Prowadzenie racjonalnej gospodarki bądź przystosowanie pomieszczeń do nowych warunków technologicznych i organizacyjnych staje się trudne. Przy zbyt wielu właścicielach jednego budynku problemem jest przeprowadzenie prac remontowych czy modernizacyjnych, czy też zwykłych prac zabezpieczających (Mrozowski 1988).

W gminie Żórawina sytuacja własnościowa dawnych założeń folwarcznych jest bardziej zróżnicowana. Działa tu gospodarstwo spółdzielcze, użytkując 330 ha gruntów rolnych obejmujące wsie Węgry, Bogunów oraz Galowice. W kilku wsiach mamy folwarki opuszczone, takie jak: Suchy Dwór, Rynakowice (3 obory). Niektóre folwarki zostały tak jak w gminie Borów rozparcelowane pomiędzy osoby prywatne. Są to Milejowice, Stary i Nowy Śleszów oraz Polakowice. Na 765 ha użytków rolnych gospodaruje Zootechniczny Zakład Doświadczalny w Siechnicy (inna gmina). W pozostałych wsiach – Jaksonowie, Wilczkowie, Pasterzycach i częściowo Polakowicach posiada swoje obiekty Gospodarstwo Hodowli Roślin w Kobierzycach (inna gmina), zajmując 1891 ha ziemi uprawnej. Substancja budowlana w gospodarstwie wykorzystana jest tylko częściowo, niektóre – jak folwark w Przeclawicach – zostały wyburzone, (budynki gospodarcze, obory, stodoła, gorzelnia).

Należy nadmienić, że gminy Borów i Żórawina położone są pomiędzy dwoma ośrodkami miejskimi – Wrocławiem i Strzelinem, jednak w znacznej od nich odległości. Powoduje to trudności właściwego zagospodarowania budynków znajdujących się na terenie poszczególnych folwarków. We wsiach podmiejskich budynki te wykorzystywane są na magazyny i hurtownie, lokowane są w nich także wszelkiego rodzaju zakłady produkcyjne i usługowe (stolarnie, szwalnie, garbarnie, kowal, produkcja mebli, betoniarnie). Wiele budynków posiada wartości historyczne i znajduje się w rejestrze zabytków, np. spichlerze w Galowicach i Piotrkowie Borowskim, pałace wraz z parkami w Komorowicach, Borowie, Borku Strzelińskim czy Galowicach. Wpis do rejestru uzyskały także całe założenia folwarczne, jak na przykład zespół w Mańczycach czy Brzezicy.

Podsumowanie

Powstaje pytanie – jaki model dalszego rozwoju wybrać. Czy dzielić na mniejsze, czy też zachować w całości, wybierając odpowiedni kierunek produkcji. W przypadku produkcji zwierzęcej powstaje problem zagospodarowania wód technologicznych czy też ścieków oraz zapewnienia ochrony terenów budowlanych wsi przed negatywnym wpływem znacznej koncentracji zwierząt.

Przeznaczając zabudowania folwarczne na inne cele, szczególnie produkcyjne, mamy ten sam problem – zagospoda-

rowanie odpadów i ścieków oraz zapewnienie właściwych stref ochronnych w stosunku do najbliższych terenów budowlanych. Sprawę komplikuje fakt lokalizacji folwarków (położenie skrajne bądź centralne) oraz to, że wiele obiektów i budowli ma wartości historyczne i otoczona jest zabytkowymi parkami. Stąd też zmiana kierunku produkcji, powiększenie obsady zwierząt bądź wprowadzenie nowych funkcji do założeń folwarcznych muszą być poprzedzone szczegółowymi analizami skutków, jakie niesie ze sobą taka decyzja i koniecznością zwrócenia baczniejszej uwagi na zagadnienia związane z ochroną środowiska naturalnego.

Literatura

- KODYŃ-KOZACZKO G. 1993: *Zespoły dworskie i pałacowo-folwarczne północnej części województwa leszczyńskiego i ich wpływ na kompozycję i krajobraz wsi*. Mat. sympozjum pt. Aktywizacja obiektów i zespołów architektury zabytkowej krajobraz i wieś, Pszczyna.
- MICHALEWICZ S. 1970: *Historia Śląska*. PAN, Wrocław.
- MROZOWICKI E., POGODZIŃSKI Z., WIĘCKOWICZ Z., 1988: *Planowanie przestrzenne i projektowanie terenów wiejskich*. PWN, Warszawa.
- POPIOŁEK K. 1972: *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*. Katowice.
- PRANDOTA W. 1960: *Rozwój gospodarstwa wiejskiego w Polsce*. PWRiL, Warszawa.

Adres autora

Z. Kuriata
Instytut Budownictwa Rolniczego
AR we Wrocławiu
50-363 Wrocław, pl. Grunwaldzki 24